

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК І СУЧАСНИЙ СТАН КОЗАКОЗНАВСТВА

Козакознавство – окрема міждисциплінарна наука, що систематично досліджує генезу та еволюцію, систему цінностей та світогляд, державницьку ідею українського козацтва, політичну систему та інституційну модель Української козацької держави, міжнародні відносини та дипломатію, боротьбу за об'єднання Право- та Лівобережної України, військову організацію та воєнне мистецтво, Запорозькі Січі, козацтво Слобідської України, етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва, православні традиції Війська Запорозького, право і судочинство, геральдичні традиції, контакти і зв'язки з західноєвропейським світом, козацтво в системі Російської і Турецької імперії, Кубанське козацьке військо, „Вільне козацтво” в Українській революції 1917 – 1921 рр., увічнення пам'яті про козацьку добу, сучасне українське козацтво, історіографію, джерелознавство, архітектуру, природно-географічні умови, пісенну, народну та танцювальну творчість.

Зазначені критерії не є остаточними, оскільки бурхливий розвиток на межі ХХ – ХХІ ст. і конституціонування козакознавства народжує нові напрями, як от вивчення політичної культури політичної еліти Української козацької держави другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст., що є перетином історії і політології. У цьому контексті яскравіше уявляється і проблема „Політичної еліти України-Гетьманщини та її політична культура”, адже йдеться про політико-культурне спрямування на інституції політичної системи Гетьманщини, комплекс

орієнтації еліти на суспільно-політичний устрій Гетьманщини та власні місце й роль у ньому; регулятивні механізми функціонування політичної системи Гетьманщини, визначення типології політичної культури старшинської еліти Гетьманщини та ін. Ще одним перспективним напрямом дослідження козакознавства є вивчення історії історіографії українського козацтва. Саме він може продемонструвати потужний рух української історичної науки і ефективне входження її у європейську і світову історіографію.

В. Матях справедливо зазначає, „...що сам предмет козакознавства, як спеціалізованого тематичного відгалуження історичних знань, не обмежується лише площиною дослідження окремо взятого суспільного стану” [1, 497]. М. Грушевський вбачав у козацтві ціле суспільне явище, причому найбільш гучне й ефективне в українській історії [2, 5]. До цього В. Матях додає ще один напрям наукового пошуку – козацьку добу, яка охоплює майже три століття в історії України, що зумовлює „необхідність дослідження всієї сукупності сфер і формовиявів життєдіяльності українського суспільства в їхньому переломлюванні через традиції, ідеали й діяльність козащини [1, 497].

Тут ми зустрічаємо і прямий натяк на визначення поняття і одночасно намагання довести до читача всю складність проблематики, пов’язаної з історією українського козацтва. На допомогу може прийти коротше визначення: козакознавство – це міждисциплінарна наука, що вивчає українське козацтво як соціальний стан, окремі компоненти якого перебували у процесі перманентних кількісних і якісних змін, від зародження, становлення, розвитку, занепаду, відновлення в 1917 – 1920 рр. і сучасного відродження, добу з ним, пов’язану в контексті історичних традицій, ідеалів і діяльності, а також сукупності всіх сфер, форм життя українського суспільства, державотворчих виявів та репрезентативну роль в історії України.

Поняття „козакознавство” порівняно недавно введено у науковий обіг й ще не набуло чисельних прихильників серед науковців. Можна сподіватися, що з’являться й інші визначення, підґрунтям яких стане семантичне значення цього терміну. Одночасно буде використовуватися й звична назва „історія українського козацтва”. Наведені нами визначення не мають бути обов’язковою догмою для вживання, але фіксують важливе історіографічне явище, яке вказує на багатовимірність й складність усієї гами проблем, пов’язаних з козакознавством. Незважаючи на наявність кількох тисяч бібліографічних позицій, сучасні вчені одноставні в тому, що історія українського козацтва з низки певних причин залишається однією із найменш розроблених у вітчизняній історичній науці [1, 497]. Зокрема вказується на складність досліджень історії українського козацтва в джерелознавчому аспекті, яка полягає в а) нерівномірності збереження пам’яток писемності про козаків та їх розпорошеність як у вітчизняних, так і зарубіжних архівосховищах; б) поганій збереженості документів (у вигляді чорнових записів) і складності палеографічного опрацювання; в) відсутності оптимальної інформації про наявність свідчень, які прямо або опосередковано стосуються українського козацтва, в архівах та рукописних відділах бібліотек та музеїв (складність евристичного характеру) [3, 21].

Козакознавство як складова галузь української історичної науки має свою структуру: 1) теорія та методологія (історіософські та прикладні концепції, узгоджений і вірогідний понятійний апарат, сутність наукового розуміння феномену козаччини тощо); 2) методи дослідження: загальнонаукові та спеціальні (варіативність залежить від спеціальної дисципліни, моделей-схем та провізорної моделі історичної творчості історика над козакознавчою проблематикою); 3) історіографія козакознавства у тісному поєднанні з історіографіями джерелознавства, архівознавства та історіографією художньої літератури про козацтво; 4) історією історіографії козакознавства, як вищого типу наукового узагальнення й потужної інформаційної матриці історії українського козацтва; 5) організаційні форми та координаційні центри дослідження козацтва.

Модель історичних досліджень козакознавства включає структуру: політичної історії, суспільної історії, історію культури, історію релігії, історію освіти, історію права, економічну історію, історію війська, історію науки, історіографію, історіософію, інтелектуальну історію, історичну методологію. До неї входять спеціальні історичні дисципліни: археологія, апіграфія, джерелознавство, археографія, палеографія, сфрагістика, генеалогія, геральдика, нумізматики, хронологія, зброєзнавство, весикологія, символіка, історична географія, краєзнавство, історична метрологія, історична бібліографія та інші допоміжні історичні дисципліни. Вони всі ґрунтуються на науковій методології та максимальному виявленні, залученні та введенні до обігу джерел, використанні літератури, найґрунтовнішій бібліографії.

У своєму історичному розвитку козакознавство пройшло шлях від українського (козацького) історіописання до козакознавчих студій (починаючи з кінця XVIII ст. – до 2009 р.). Осягнення свого минулого, героїчних вчинків козацтва, необхідність легітимізувати історію козацької держави, сприятливі культурні умови, особливо на Лівобережній Україні з її Києво-Могилянською академією викликали появу української козацько-старшинської історіографії (літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Велика). Останнім, на відміну від попередньої, репрезентованої переважно монастирськими хроніками, „... судилося стати не лише основним джерелом інформації із вітчизняної історії, важливим засобом формування ідентичності, а й каталізатором усього історіографічного процесу у XVIII ст. [4, 252].

Цитований автор, подаючи розгорнутий аналіз української історії у візії Самовидця, Величка, Григорія Грабянки, а також регіонального його аналогу: теми автономії Гетьманщини у творах Семена Дівовича та Петра Симоновського і дослідивши рукописні історичні збірки, для загального означення пам'яток вітчизняної історичної думки XVIII ст. та в цілому історіографічного процесу цього періоду запропонував термін козацьке історіописання. В цілому погоджуючись з цим, звертаємо увагу та той історіографічний факт, що ще в 1968 р. Я. Дзира, проаналізувавши літописи XVII – XVIII ст. в радянській історіографії, цілком слушно зазначав, що вже на той час „... таке визначення вказаних літописів (Самовидця, Грабянки і Величка – В. Г) – поверхове, вузьке і безпідставне. Воно не відповідає широті охоплення літописцями історичних подій і явищ” [5, 181]. Продовжуючи свою

думку, автор аргументує її таким твердженням: „Адже аналогічні праці російських і польських авторів в історіографії не прийнято визначати за їхнім соціальним походженням. Вони мають назву „російські літописи”, „польські хроніки” [5, 181-182]. Отже, і вітчизняні потрібно називати українські літописи. Виходячи із зазначеного аналогічно доцільніше було подати назву всього розділу, підготовленого А. Бовгирею і вміщеного у другому томі нарисів „Історії Українського козацтва” (2007) „Українське козацьке літописання”.

Варто також зазначити, що мандрівники-чужинці писали про козачину від початку її існування. Особливо популярними були праці, описи, хроніки, реляції, листи, спостереження Вільгельма Боплана, Павла Алепського, Еріха Лясоти, П'єра Шевальє, Олександра Гваньїні, Альберта Віміні, Павла П'ясецького, Конрада Якова Гільдербранта, Піастра Делла Валле, Йоана Баптиста Тієполо, Геролпамо Каваццо, Ульріха Вардума, Джовані Ланцелоті, Ференца Себеші та інших.

Наступний період у вивченні козакознавчої проблематики приходиться на кінець XVIII – першу половину XIX ст., коли відбувається зародження наукових підходів до вивчення історії українського козацтва у вітчизняній історіографії. Він безпосередньо пов'язаний з процесом українського національного відродження іменами П. Симоновського, В. Рубана. Я.А.Маркевича, О. Рігельмана, І. Квітки, О. Мартоса, Д. Бантиш-Кеменського, М. Маркевича, М. Берлінського, І. Срезневського, М. Максимовича, А.Скальковського, П. Куліша, М. Костомарова і характерний поширенням нових методів історичного дослідження, утвердженням хозарської, чорно-клубуцької, кавказької, татарської, автохтонних та інших версій (теорій) походження козацтва як наукової проблеми.

В історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. завдяки зусиллям таких істориків, як М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, Д.Багалій, М. Грушевський, Д. Яворницький, І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Лазаревський, Л. Падалка, О. Левицький, А. Скальковський, Д. Яворницький, І. Новицький, О. Стороженко, М. Любавський, К. Заклинський, Є. Барвінський, М. Драгоманов, В. Липинський, С.Томашівський, М. Кордуба, М. Слабченко, М. Василенко, В. Модзалевський, І. Теліченко, П. Короленко, Ф. Вовк та ін. відбувається процес виділення історії українського козацтва у спеціальну тематичну галузь історичних знань. Варшиною козакознавчих студій цього періоду стали восьмий та дев'ятий томи „Історії України-Руси” М. Грушевського та його „История украинского казачества”. Вказаний вище період, на думку В.М. Матях, „позначився помітними успіхами в розширенні джерельної бази та тематичних напрямів дослідницької роботи, переходом до вивчення конкретних, локальних питань... з одночасним створенням нових проблемних ситнез, в яких історія українського козацтва поставала у нерозривному зв'язку з дослідженням широкого історичного тла козацької доби в національному історичному поступі [1, 518]. Додамо, що учні шкіл В. Антоновича та М. Грушевського разом з широким колом науковців особливу увагу приділили історії українського козацтва й у наступні роки.

Суб'єктивні та об'єктивні причини позначилися на дослідженнях історії

українського козацтва у 1920 – 1980-х рр. Дальший приріст знань у вивченні історії Української козацької держави також забезпечувався науковими зусиллями учнів наукових шкіл В. Антоновича та М. Грушевського: С. Шелухіним, Р. Лященком, С. Томашівським, І. Крип'якевичем, М. Кордубою, В. Герасимчуком, І. Джиджорою, Д. Коренцем, Д. Дорошенком, О. Терлецьким та ін. З середини 1930-х років „традиції у дослідженні історії українського козацтва уриваються, так і не давши більш-менш вичерпної відповіді на цілу низку порушених науковцями питань”. Саме відтоді починається інший відрізок „історіографічного часу”, гранична межа якого сягає кінця 1980-х рр. [1, 521].

З утвердженням націонал-більшовицьких підходів, концепції М. Покровського, козацька доба і особливо XVII – XVIII ст. випадає з поля зору істориків. Безпосередні потенційні можливості втрачаються, відбувається вимивання із наукових структур інтелектуального потенціалу шляхом вимушеної еміграції, арештів, а подекуди й прямого фізичного знищення. Мав минути певний час доки розбудується організаційна структура в Європі, у післявоєнний час за океаном і зміцніє діаспорна гілка української історіографії, котра буде конкурувати з радянською, намагатися поборювати радянську підміну відродженню попередниками розуміння сутності національно-визвольних змагань українського народу, заперечення існування етнічної державності українців, їх змагань у козацьку добу своєї історії.

Натомість в Радянському Союзі і в Україні компарти́йне керівництво не знайшло нічого ліпшого як звернутися до великоросійської державної ідеї, зобов'язати відновити традицію імперської історіографії, висвітлювати переважно історію російської національної держави. Апофеозом цього слугували Постанови „Про 300-річчя возз'єднання України з Росією” (1954), „Про хід підготовки до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією (1978)”. Зарубіжні українські історики (Д. Дорошенко, В. Липинський, Н. Полонська-Василенко, Д. Олячнин, А. Яковлев, О. Оглоблін, Б. Крупницький, М. Стахів, Л. Окиншевич, З. Когут, М. Андрусак, Л. Винар, Т. Мацьків, Т. Гунчак, Ф. Сисин та ін.), досліджуючи історію українського козацтва, з розумінням ставилися до обставин життя і діяльності в Україні таких істориків, як К. Гуслистий, О. Рябін-Скляревський, В. Голобуцький, В. Дядиченко, І. Бойко, І. Крип'якевич, М. Петровський, М. Ткач, О. Апанович, О. Копман, Ф. Шевченко, Я. Дзира, які вивчали козацьку добу та історію Національно-визвольної війни українського народу середини XVIII ст.

Остаточне оформлення козакознавства як міждисциплінарної науки припадає на кінець 1980-х – 2009 рр. За ці роки відбувається методологічна переорієнтація пострадянських істориків України. Відновлення державного суверенітету і незалежності України в 1991 р. особливо прискорили цей процес. У 1990-х рр. відбуваються радикальні зміни у тематиці наукових досліджень історії українського козацтва. З початком XXI ст. сучасний методологічний арсенал української історіографії українського козацтва наповнюється здобутками світової історичної науки, особливо помітною стає антропологізація історико-наукового пізнання. Наповнилася новим змістом діяльність класичних і нещодавно створених історичних факультетів, кафедр

історії України, відбулися якісні кадрові зміни в Інституті історії України, де історію XVI – XVIII ст. компетентно досліджують представники старшого й молодшого покоління.

Історію козаччини фахово й довгий час вивчає директор інституту академік В.А. Смолій. Інститут взяв на себе місію координації роботи з організації вивчення історії українського козацтва. На базі відділу історії України середніх віків і раннього нового часу у 1998 р. за рішенням дирекції Інституту і згідно з договором з ВАТ „Мотор-Січ” працює Науково-дослідний інститут козацтва з відділеннями у Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Нікополі, Одесі, Черкасах та Чернігові. Науковці цієї установи вже підготували такі видання, як: „Козацька спадщина”, „Історія українського козацтва”, „Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI – XVIII ст.)”, 2 випуски науково-популярних нарисів „Полководці Війська Запорозького”, „Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.”, „Одеса козацька”, „Нормативно-правова база відродження козацтва”. Низку індивідуальних монографій, підготовлено у рамках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 роки. За ініціативою Інституту історії України проведено ряд наукових заходів, присвячених 500-літтю українського козацтва (1991), 400-літтю від дня народження Богдана Хмельницького (1995), 350-ліття початку Національно-визвольної війни (1998), підписання українсько-російської угоди 1654 р. (2004). Редколегія „Українського історичного журналу” у грудні 1990 р. провела круглий стіл „Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми”, де серед актуальних наукових проблем були окреслені найважливіші завдання, пов’язані з активізацією науково-дослідної роботи в царині історії українського козацтва. Плідною була робота міжнародного „круглого столу” на тему „Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія” (2003). Нещодавно побачила світ фундаментальна праця „Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження”. Редакційна колегія „Українського історичного журналу” постійно приділяє увагу проблемам вітчизняної медієвістики та історії українського козацтва зокрема [6], про що свідчать змістовні публікації таких авторів як О. Головка, Г. Сергієнко, В. Шербак, С. Леп’явко, В. Смолій, В. Станіславський, О. Олійник та багато інших. Регіональні філії інституту історії України розгорнули наукову роботу у Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі, Нікополі, Одесі, Чернігові та Чигирині. Запорізькі науковці підготували два видання енциклопедії з історії та сучасного розвитку українського козацтва.

З 2003 р. розпочав свою діяльність Український військово-козацький інститут при Міжрегіональній академії управління. Регулярно виходять друком періодичні видання „Запорозька старовина” (м. Запоріжжя), „Січеславський альманах” (м. Дніпропетровськ), „Чорноморська минувщина” (м. Одеса), „Козацька спадщина” (м. Нікополь). В арсеналі вчених десятки проведених міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, читань „Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, „Сучасна козацька педагогіка” та ін. [7, 486-487].

За останні роки чітко визначився розподіл інтелектуальної праці у сфері

наукового козакознавства. Виокремилися групи науковців, які сумлінно досліджують генезу та еволюцію, цивілізаційну типологію, систему ціннісних орієнтацій та політичний світогляд українського козацтва. В полі їх зору знаходяться питання становлення, формування (від ідеї князівства Руського до подолання концепції поліцентризму Гетьманщини) та згасання державницької ідеї; політична система та інституційна модель Української козацької держави; міжнародні відносини та дипломатія; боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережжя; військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва; Запорозькі Січі, козацтво Слобідської України. За останнє десятиріччя дослідники особливо ретельно вивчають етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва, православні традиції Війська Запорозького, козацьке право і судочинство, геральдичні традиції українського козацтва. Вони ретельно вивчають місце і історію козацтва в системі Російської та Турецької імперії; Козацьке військо на Кубані; „вільне козацтво” в Українській революції 1917 – 1921 рр.; увічнення пам'яті про козацьку добу в 1920 – 2009 рр.; сучасне козацтво.

Особливою прикметою, яка засвідчила остаточне оформлення українського козакознавства, стали ґрунтовні історіографічні студії (В. Матях) та глибокий аналіз писемних джерел (Ю. Мицик) з історії українського козацтва. Вони розширили уявлення про зародження наукових підходів до вивчення історії українського козацтва в історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.; виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст.; дослідження історії українського козацтва в 20-80-х рр. XX ст.; козакознавчу проблематику у сучасній українській історіографії. Доступніші до науковців стали уявлення про письмові джерела з історії українського козацтва: документальні, розпорядча документація; матеріали поточного діловодства; джерела статистичного характеру; законодавчі акти, матеріали судово-адміністративних установ: станово-представницьких органів, дипломатичного характеру, епістолярні, наративні джерела та літературно-публіцистичні твори.

В.Смолій, О.Гуржій, В.Стапанков, В.Щербак, В.Горобець, О.Головко, Ю.Мицик, О.Путро, В.Брехуненко, П.Сас, В.Степанков, Я.Дашкевич, М.Брайчевський, В.Цибульський, А.Гурбик, В.Матях, В.Черкас, С.Плохій, В.Сергійчук, Я.Федорук, О.Струкевич, С.Леп'явко, Т.Чухліб, О.Сокирко, В.Станіславський, В.Мільчев, В.Маслійчук, М.Ковальський, Г.Швидько, В.Балушок, О.Кузьмук, О.В.Кресін, С.Лях, О.Однороженко, Д.Наливайко, В.Панашенко, М.Бовгиря, О.Бачинський, А.Авраменко, Б.Флоря, В.Чумаченко, Ф.Турченко, М.Чайковський, М.Крикун, Н.Савчук, В.Верстюк, О.Демиденко, В.Газін, І.Стороженко, С.Станіславський, С.Павленко, І.Грозовецький, І.Паньонка, В.Маслійчук, А.Козаченко, О.Ясь, К.Кодратюк, І.Лиман, Д.Вирський, М.Пасічник, В.Петрів, А.Бульвінський, О.Сокирко, Д.Журавльов, Н.Яковенко, Т.Яковлева, В.Борисенко, Г.Сергієнко, В.Заруба, О.Баран, Г.Халімоненко, О.Олійник, В.Ленченко, В.Климов, Я.Лагодзинський, В.Яценко, Н.Сурева, І.Іванцов, Н.Герасименко, Т.Гончарук, Р.Шиян, Л.Маленко, Ф.Кондратович, В.Грабовський, А.Кухарук, Г.Юртик,

В.Бордаренко, О.Бажан, Ю.Данилюк, Л.Бурда, В.Тимчина, В.Задунайський, В.Пилат, О.Притула, І.Сапожников, В.Стафійчук, С.Абросимова, А.Бойко, І.Лиман, А.Бульвінський, В.Кривошея, В.Лобадаєв, а також російські, польські, німецькі та багато інших дослідників склали авторитетний корпус вчених-козакознавців.

Отже, проблема виникнення, становлення та розвитку українського козацтва як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі його перетворення у козакознавство, є однією з ключових в українській історії. Одночасно аналіз наукової літератури засвідчив, що теоретично-методологічні питання козакознавства не знайшли цілеспрямованого й систематичного вивчення і виходячи з цього потребують ґрунтовного дослідження.

-
1. Матях В.М. *Козакознавчі студії в українській історіографії // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.*
  2. Грушевський М. *История украинского казачества.* – Спб, 1913. – Т. 1.
  3. Ковальський М. *Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.): У 3-х вип.. – К., 1993. – Вип. 1.*
  4. Бовзиря А.М. *Козацьке історіописання // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. Дім „Кієво-Моголянська академія”, 2007. – Т. 2.*
  5. Дзира Я.І. *Українські літописи XVI-XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. Випуск Третій.* – К.: Наукова думка, 1968.
  6. Гуржій О.І., Капітан Л.І. *„Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст..* – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.
  7. Заруданський В.В., Чухліб Т.В. *Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. Дім „Кієво-Моголянська академія”, 2007. – Т. 2.*